

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 245-274
Geliş Tarihi: 23.07.2024
Kabul Tarihi: 19.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1520940
Makale Türü: Araştırma Makalesi

Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri

Tekin TUNCER* & Ziyafet CEFEROV**

Öz

Bu çalışma, Kaçarlar döneminde İran Ermenilerinin ticari ve finansal faaliyetlerini incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma, İran Ermenilerinin ekonomik ve sosyal hayatlarına dair kaynakların dağınıklığı ve sınırlılığı nedeniyle literatürde eksik kalan bu alanı, özellikle Tumanyan Kardeşleri ve onların İran'daki ticari faaliyetleri merkezde yer alacak şekilde ele almıştır. Çalışmanın ana sorusu, Kaçarlar döneminde Ermeni tüccarların İran ticaret ve bankacılık sistemine olan etkilerini ve katkılarını ortaya koymak olmuştur. Bu doğrultuda, Ermeni tüccarların İran'da ve Rusya ile olan ticari ilişkileri, İran'ın kuzey ve güney bölgelerinde oynadıkları roller ve özellikle Nasireddin Şah dönemindeki ekonomik dönüşümlere katkıları değerlendirilmiştir. Tumanyan Kardeşlerinin sarraflık ve bankacılık faaliyetleri üzerinden, Ermeni tüccarların İran ekonomisinde nasıl merkezi bir rol oynadığı açıklanmıştır. Çalışma, İran ve Ermeniler üzerine yapılan önceki araştırmalarda yeterince ele alınmamış ticari ve finansal ilişkiler üzerine yoğunlaşarak literatüre katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Ağırlıklı olarak Farsça kaynaklara ve dönemin diplomatlarının seyahatnamelerine dayanan bu araştırma, İran Ermenileri üzerine yapılacak gelecek çalışmalar için bir zemin oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaçarlar, İran Ermenileri, Tumanyan Kardeşleri, Tumanyans Ticarethanesi.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tekintuncer@nevsehir.edu.tr, Nevşehir, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3985-8341

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakın Çağ Tarihi. ziyafetcefer@gmail.com, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5312-3683

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 2, pp. 245-274
Received: 23.07.2024
Accepted: 19.11.2024
DOI: 10.33201/iranian.1520940
Article Type: Research Article

Armenians in the Qajar Period: Commercial and Financial Activities of the Tumanyan Brothers

Tekin TUNCER* & Ziyafet CEFEROV**

Abstract

This study examines Iranian Armenians' commercial and financial activities during the Qajar period. Due to the scattered and limited nature of sources on Iranian Armenians' economic and social lives, this research addresses a gap in the literature, focusing particularly on the Tumanyans Brothers and their commercial activities in Iran. The study central question seeks to reveal the impact and contributions of Armenian merchants to Iran's trade and banking systems during the Qajar era. In this regard, the commercial relations of Armenian merchants with Iran and Russia, their roles in the northern and southern regions of Iran, and their contributions to the economic transformations during the reign of Naser al-Din Shah have been evaluated. Through the Tumanyans Brothers' money-changing and banking activities, the study explains how Armenian merchants played a central role in the Iranian economy. By focusing on commercial and financial relations that have not been sufficiently explored in previous research on Iran and Armenians, this study aims to contribute to the literature. Relying predominantly on Persian sources and the travelogues of diplomats from the period, this research will provide a foundation for future studies on Iranian Armenians.

Keywords: Qajars, Armenians of Iran, Tumanyan Brothers, Tumanyans Trading House.

---

* Assoc. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Science and Literature, Department of History, tekintuncer@nevsehir.edu.tr, Nevşehir, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3985-8341

** PhD Student, Istanbul University, Institute of Social Sciences, History of Modern Age, ziyafetcefer@gmail.com, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5312-3683

1. Giriş

Kaçarlar dönemi, İran tarihinde siyasî ve ekonomik alanda derin dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar süren bu dönemde, İran hem iç istikrar arayışında olmuş hem de dış güçlerin politik ve ekonomik baskılarına maruz kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Britanya gibi büyük güçler, İran'ın iç işlerine müdahale etmiş, bu da ülkenin siyasî ve ekonomik dengelerinde büyük değişimlere yol açmıştır.

Bu araştırma, özellikle Kaçarlar döneminde Ermeni tüccarların İran ekonomisindeki etkilerini, Tumanyan Kardeşleri örneği üzerinden ele almaktadır. Ermeni tüccarlar, sadece İran'ın iç ticaretini geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda uluslararası ticaret ağlarının kurulmasında da önemli roller üstlenmiştir. Dönemin ekonomik ve siyasî dönüşümleri, Ermeni tüccarların ticaretin yanı sıra bankacılık sektöründe de etkin rol oynamasına olanak tanımıştır.

Tumanyan Kardeşleri, İran'ın dış ticaretinin genişlemesi ve sermaye birikiminin hızlanmasında önemli bir rol oynamış, Kuzey ve Güney İran'daki ticaret merkezlerinde sundukları finansal hizmetlerle İran'ın dış pazarlara entegrasyonunu hızlandırmışlardır. Geleneksel ticareti modern bankacılık yöntemleriyle birleştirerek İran'ın ticarî altyapısının gelişimine katkıda bulunmuşlar ve yabancı bankalarla kurdukları ilişkilerle İran finans sistemine uluslararası bir boyut kazandırmışlardır.

Ermeni tüccarların Nasırüddin Şah dönemindeki ticarî faaliyetleri, İran'ın dış ticaret ağlarını genişletmiş ve yerel ekonomiyi canlandırmıştır. Şah'ın Avrupa ile geliştirdiği ticarî ilişkiler, Ermeni tüccarlar için yeni fırsatlar sunmuş ve İran'ın uluslararası ticarî bağlarının güçlenmesine olanak sağlamıştır. Tumanyan Kardeşler, ticaretin ötesine geçerek İran bankacılık sisteminin modernleşmesinde önemli bir aktör hâline gelmiştir.

Bu çalışma, dönemin birincil kaynaklarına dayanarak Ermeni tüccarların ticaret ve finans üzerindeki etkilerini derinlemesine incelemeyi hedeflemektedir. Diplomatik seyahatnameler, ticarî raporlar ve finansal belgeler aracılığıyla, Tumanyan Kardeşler gibi ailelerin İran ekonomisine olan katkıları ortaya konulmaktadır. Bu aileler, İran'ın ticaret yollarını genişleterek ve finansal yapısının modernleşmesine katkıda bulunarak, ülkenin ekonomik yapısının yeniden şekillenmesine önemli katkılar sunmuşlardır.

Çalışmanın bir diğer odak noktası, Kaçarlar döneminde İran ekonomisinin dış güçlerin etkisi altında nasıl şekillendiğini analiz etmektir. Ermeni tüccarlar, Kuzey İran ve Kafkasya ile ticarî ilişkilerin genişlemesine liderlik etmiş, İran'ın Avrupa ve Rusya ile olan ekonomik bağlarını güçlendirmiştir. Bu bağlamda, Ermeni tüccarların İran'ın modernleşme sürecindeki rolleri, yalnızca ticaretin ötesinde, ülkenin ekonomik yapısının dönüştürülmesinde önemli bir yer tutmuştur.

Araştırma ayrıca, Tumanyan Kardeşlerin bankacılık sektöründeki faaliyetlerine odaklanarak, bu ailelerin İran finansal sistemine olan katkılarını detaylandırmaktadır. Modern finansal araçların kullanımı ve bankacılık yatırımları, İran'ın finansal yapısının modernleşmesini sağlamış ve bu süreç Kaçarlar dönemindeki ekonomik dönüşümlerin anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ermeni tüccarların İran ticaret ve finans sistemine yaptığı katkılar, aynı zamanda İran'ın sosyal ve kültürel yapısında da derin izler bırakmıştır. Tumanyan Kardeşler, ticarî faaliyetlerinin ötesine geçerek kültürel etkileşimleri de teşvik etmiş ve İran'ın batılılaşma sürecine aktif bir şekilde katkıda bulunmuştur.

2. Kaçar Devleti'nin Ekonomik Yapısı: Ticaret ve Güvenlik

18. yüzyılda İran, iç savaşlar ve siyasî kaos nedeniyle ekonomik olarak çökmüştür. Yüzyılın sonunda, Ağa Muhammed Han liderliğindeki Kaçar Hanedanı, askerî üstünlük sağlayarak merkezî bir devlet kurmuş ve kısmî istikrar sağlamıştır. Ağa Muhammed Han, ticaret yollarının güvenliğini sağlayarak ticareti canlandırmış, tarımda da hareketlilik yaratmıştır (Şemim, 1387, s. 46). Buna rağmen bazı bölgelerdeki ticaret yollarının güvensizliği, merkezî otoriteye karşı çıkan aşiretlerin kervanlara düzenlediği baskınlar nedeniyle ticarete önemli güvensizliklere yol açmıştır (Eşref, 1359, s. 41). Özellikle kuzeydoğu ve batı bölgelerinde aşiretlerin baskınları, ticaretin gelişimini engelleyen ana faktörlerden biri olmuştur (Hovhannian, 1379, s. 331).

Kaçar Devleti'nin kuruluşuyla birlikte komşu ülkelerle siyasî, ticarî ve kültürel ilişkiler yeniden canlanmış, toplum ise istikrar arayışına girmiştir. Bu durum, yeni hanedanın meşruiyetini güçlendirmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren, ülkenin kuzeyi Çarlık Rusya'nın, güneyi ise İngiltere'nin

etkisi altına girmiştir. Kuzey bölgeleri daha çok Çarlık Rusya ile güney bölgeleri ise İngiltere ve Hindistan ile ticaret yapmıştır (Abdullayev ve Edibi, 1356, s. 16). 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başında, kuzeydeki en önemli ticarî ve siyasî merkez Tebriz olmuş, bu şehir Kaçar dönemi boyunca İran'ın en büyük tüccarlarının çıktığı beş büyük şehirden biri olarak tanınmıştır. Tebriz, Safeviler döneminden itibaren Batı ile Doğu arasında yapılan ticarete kilit bir rol üstlenmiş ve Kaçar döneminde de önemli bir ticaret merkezî olmaya devam etmiştir (Eşref, 1359, s. 80).

Kaçar Devleti döneminde yerli burjuva sınıfı gelişmemiş, bu da diğer alanların ilerlemesini engellemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında artan yabancı sermaye, feodal yapının hâkim olduğu ekonomide yerli yatırımcıları tarım ve ziraata yönlendirmiştir. Nasırüddin Şah döneminde (1848-1896) Batı ile artan siyasî ve ticarî ilişkiler, ekonomide önemli değişikliklere yol açmıştır. Yabancı sermaye üretim ve ihracata yönelmiş, banka-kredi sistemi ile iç piyasayı kontrol etmeye başlamıştır. Bu süreç, Rus-İngiliz rekabetini artırmış ve yerli yatırımcılar ile devleti bu iki güç ve küresel sermayeye bağımlı hâle getirmiştir (Mumini, 1352, s. 33).

Yerli sermaye sahipleri, yönetim sistemi ile toplumsal ve kültürel sebeplerden dolayı servetlerini açıkça ortaya koymaktan ve sanayiye yatırım yapmaktan çekinmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarında Doğu'ya sık seyahat eden ve 20. yüzyılın başında İran'a dönen D'allemagne, İran'da paranın açığa çıkmasından bu denli korkulan başka bir ülke olmadığını ifade etmiştir. D'allemagne bu durumu birkaç nedene bağlamıştır: Zenginler, malî varlıklarını açığa vurmazlar çünkü devlet memurları zorla borç alabilir ve bu borçların geri dönüşü belirsizdir. Ayrıca, paralarını ihtiyaç anında kullanabilmek için saklarlar. Üçüncü sebep ise güvenle yatırım yapabilecekleri bir kurumun olmamasıdır. Avrupalılar birkaç müessese kurmuş olsalar da İranlılar bu müesseselere güvenlerini kaybetmiştir (D'allemagne, 1911/1378, s. 155).

19. yüzyılda Kaçar Devleti'nde burjuva sınıftan bahsedildiğinde, bu kavramın esasen ticarî boyutu ön plana çıkmaktadır; sanayiye dayalı bir burjuva sınıfı yoktur. Burjuvazinin gelişmemesi, ülkedeki feodal güçlerin egemenliği ve ekonomik, toplumsal, siyasî yapının yanı sıra dış faktörlerin etkileşimiyle açıklanabilir (Entner, 1965/1369, s. 21). 19. yüzyılın sonlarına doğru Kaçar Devleti'nde bir emlak burjuvazisi oluşmaya başlamıştır; ancak bu sınıfın devletle olan yakın ilişkisi ve bağımlılığı dikkat çekmektedir (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 60).

Ülkenin geleneksel ekonomik sistemi, 19. yüzyılın ikinci yarısında küresel ekonomiyle entegre olmuştur. Bu süreç, Batılı ve yerli tüccarların girişimleri ve küresel devletlerin teşvikiyle gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın ortalarında Batılı ve Rus tüccarlar, Kaçarlarla ticarete zorluklar yaşamış, ancak yüzyılın sonlarına doğru kuzey bölgeleri ve komşu ülkelerle ticaret hızla artmıştır. Rusya ile ticaret, Kafkasyalı Müslümanlar ve İranlı Ermeni tüccarlar aracılığıyla yürütülmüş, bu tüccarlar geleneksel yöntemlerle 20. yüzyıla kadar faaliyet göstermiştir (Entner, 1965/1369, s. 21). Yunan tüccarları da Rusya ve Osmanlı'nın korumasında ülkenin kuzeyinde ticaret yapmıştır (Eşref, 1359, s. 50). 20. yüzyılın başında bazı İranlı tüccarlar, ticarete kolaylık sağlamak için Rus vatandaşlığını kabul etmişlerdir (Abdullayev & Edibi, 1356, s. 13).

19. yüzyılın ortalarında tüccarların durumuyla ilgili bazı kaynaklar¹, özellikle Charles (1362, s. 54)'in verdiği bilgilere göre, bu zümrenin düzenli bir vergiye tabi tutulmadığı ifade edilmektedir. Bu dönemde tüccarların daha serbest ve özgür bir şekilde yaşadığına dair bilgiler de mevcuttur. Bu bilgiler, o dönemde İran'da bulunan Fransız Gobineau'nun eserinde de yer alır. Gobineau (1859/1383, s. 278), eserinde Asya ve Avrupa'dan ürün ithal eden tüccarların devlete herhangi bir ödeme yapmadığını belirtir. Bazı kaynaklara göre, tüccarlar resmî olarak vergi vermemekte ve bu yük dolaylı yollarla köylülerle birlikte toplumun diğer sınıflarına yüklenmekteydi. Dolayısıyla, ticaretin birkaç alanında faaliyet gösteren tüccarlar, bu şartları suiistimal ederek vergi ödememe fırsatı sayesinde ticaretin farklı alanlarında faaliyetlerini genişleterek büyük karlar elde etmişlerdir (Varahram, 1385, s. 200)². Gobineau (1859/1383, s. 277)'ya göre, Kaçar Devleti'nde tüccarlar, toplumun önemli bir zümresi olarak güvenilir ve saygın bir kesim olarak bilinmekteydi. Ticaret mesleği genellikle veraset yoluyla devam ettirilirdi. Gobineau (1859/1383, s. 277), İran tüccarının toplumsal mevki hırısında olmadığını, devlet işlerine karışmadığını ve herhangi bir komplodan uzak durduğunu yazar. Tüccarların kamu yararına kurumlar kurdukları görülür. Nitekim Tebriz'deki en eski gayri resmî kuruluş olan

---

1 (Varahram, 1385, 200).

2 Bager Ali Adelfer, büyük ölçüde belgelere dayalı ortak makalesinde, Nasırüddin Şah döneminde şekillenen emlak burjuvazisinin devlete vergi ve gümrük rüsumu ödemeye devam ettiğini belirtir. Emlak ve toprak alımına veya yatırımına yönelenlerin büyük bir kısmının tüccar sınıfından olduğunu vurgular (Adelfer & Adinevend, 1398, s. 60).

darülaceze, 1908 yılında yetim çocuklara, fakirlere ve dilencilere yardım etmek amacıyla tüccarlar tarafından kurulmuştur (Shekiba & Tebibian, 1400, s. 274).

Kaçarlar döneminde bazı tüccarların Rusya ve İngiliz himayesine veya vatandaşlığına geçtiği görülmektedir. Yabancı devletlerin vatandaşlığına ve himayesine geçiş, 20. yüzyılın başlarında yeni bir boyut kazanmıştır. Bazı büyük İranlı tüccarların Rusya elçiliğine sığınması (M. H. Eminüzzerb) ve yine aynı ülkenin vatandaşlığını almaları (Toumaniantz³ Ermeni kardeşleri), siyasal yapı ve yönetimin tüccarlar üzerindeki baskılarını göstermektedir (Abdullayev & Edibi, 1356, s. 16). Bu duruma yol açan ana faktörler arasında, Şah'ın tüccarların sahip olduğu varlıklardan pay alma isteği, bölge yöneticileri ve devlet memurlarının tüccarlar üzerindeki baskıları ve dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısının doğurduğu yozlaşma olduğu söylenebilir. Aynı dönemde hırsızlık ve yağmalama, sermaye yatırımlarının önündeki en önemli engeller arasında sayılmaktadır (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 54).

Yurtdışıyla artan ticarî ilişkiler, ülke ekonomisi ve ticarî gelişmeyi destekleyen kurumsallaşma ve şirketleşmeyi getirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında iç ticaretin dış ticaretle bağlantısı artmış, ithalat ve ihracat hacmi genişlemiştir. Ancak, yabancı sanayi ürünlerinin ticareti daha çok yabancı tüccarlar tarafından yapılmış, yerli tüccarlar bu alana geç ilgi göstermiştir. Kaçar Devleti, ticareti denetleyip ekonomiyi yatırıma dönüştürecek güce sahip olmadığından yabancı sermayeye bağımlı kalmıştır (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 9). Yabancı tüccarlar ipek, pamuk gibi hammaddelerin ticaretini genişleterek İranlı tüccarları ihracata teşvik etmiştir. Batı'dan gelen sanayi ürünlerine halkın ilgisi, bu tür ürünlerin ithalatını artırmış ve döviz gelirlerine olan talebi yükseltmiştir (Eşref, 1359, s. 73).

Ahmet Eşref (1359, s. 77)'e göre, Nasirüddin Şah'ın hâkimiyetinin ortalarından itibaren, yabancı yatırımcıların yanı sıra büyük yerli tüccarların da yatırım yaptıkları bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde, yabancı ülkelerle gelişen ticarete paralel olarak, ülkede yabancı yatırımcılar ve büyük servete sahip yerli şahıslar ticarethaneler kurmuş ve devletten çeşitli im-

---

3 Çeşitli kaynaklarda Toumaniantz, Tumanyan ve Tumanyans isimlerinin farklı yazım biçimlerine rastlanmaktadır. Çalışmamızda, bu üç yazım biçimi de zaman zaman kullanılmıştır. Bu durumu, orijinal kaynakların yazım şekillerine sadık kalma ve her bir kaynağı özgün hâliyle yansıtmaya amacımızdan dolayı tercih ettik.

tiyazlar almıştır. Bu durum, ülkede kapitalist ilişkilerin gelişmesi olarak değerlendirilebilir. Yarı sömürge ve dünya ekonomik piyasasına olan bağımlılık, ülkede sanayi kapitalizminin gelişmesine engel olmuş ve İranlı sermayedarların bu yöndeki çabaları sonuçsuz kalmıştır (Eşref, 1359, s. 73). Devletin ve devlet memurlarının güvensiz politikaları, sermayeyi koruyacak ve güvence verecek kanunların olmaması, bölge yöneticileri ve şehzadeler tarafından emlakların gasp edilmesi de bu duruma katkıda bulunmuştur. Devletin uyguladığı gümrük vergileri ve diğer vergi politikaları, yerli ticareti ve tüccarları olumsuz etkilemiştir. Yabancı tüccarlara, ithal ettikleri malların %5'i oranında gümrük vergisi uygulanmaktaydı (Varahram, 1385, s. 117). Rus vatandaşlarına ait bu tarife, 1828'de Çarlık Rusya ile yapılan ticarî anlaşmada belirtilmiştir. İranlı tüccarlardan %3 gümrük vergisi alınmasının yanı sıra, ithal ettikleri ürünler için geçtikleri her şehirde ayrıca vergi alınmaktaydı. Bu vergi oranları, hem ihracat hem de ithalat ürünlerini kapsamaktaydı. (Eşref, 1359, s. 94).

1897 yılında devlet, gümrük ve para reformlarını yapmak üzere Belçika'dan Joseph Naus ve ekibini davet etmiştir. Naus, gümrük genel müdürü olarak atanmış, Avrupa seyahatinde Muzafferüddin Şah tarafından yetkileri artırılarak gümrük bakanı yapılmıştır (Kesrevi, 1363, s. 29). 1901 ve 1902 yıllarında Naus, Rusya ve İngiltere ile Kaçar Devleti adına yeni sözleşmeler imzalamış (Varahram, 1385, s. 117) ve 1899'a kadar kişilere kiralanan gümrükler, 1900 yılında Naus tarafından devlete devredilmiş ve devlet, reformlarla gelirlerini artırmıştır. Gümrük rüsumu ise tüccarın milliyetine ve malın miktarına göre alınmıştır (Kesrevi, 1363, s. 29).

19. yüzyılda tütün ve tömbeki, Kaçar Devleti'nin en önemli ihraç ürünlerindedir. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ndeki tütünün neredeyse tamamı Kaçar Devleti'nden ihraç edilmiştir. 1880 ve 1890'lardan sonra tütün, ihracatta ve devlet ekonomisinde birinci sıraya yerleşmiştir. Artan talep, tüccarları tütün üretimine yöneltmiş, Batılı sermayedarlar imtiyazlarla sektörde tekelleşme girişiminde bulunmuştur. Osmanlı'ya yapılan tütün ihracatında Ermeni tüccarlar önemli rol oynamışlardır (Homa, 1371, s. 210-214). Bu dönemde, İranlı Ermeni tüccarlar dış ticarete önemli bir rol oynamış ve ülkenin en zengin tüccarları arasında yer almıştır. Büyük İranlı tüccarlar ise ilk kez ortak anlaşmalarla ticarî şirketler kurma girişiminde bulunmuşlardır (Eşref, 1359, s. 77; Gukasyan, s. 262).

İran Ermenilerinin de şirketleşme girişimlerinde önemli bir payı olduğu bilinmektedir. Bazı Rusya Ermenileri, İran'daki soydaşlarıyla ticarî bağlanmalarını sürdürerek İran'ın kuzeyinde yatırımlar yapmışlardır (Eşref, 1359, s. 64). D'allemagne (1911/1378, s. 136), eserinde İran ticaretinin büyük kısmının Rusya ve İngiltere ile yapıldığını belirtir. İran ile olan ticaretin %57'sini Rusya, %22'sini İngiltere (Hindistan da dâhil) kontrol ederken, üçüncü sırada Osmanlı Devleti ve dördüncü sırada Fransa yer almaktadır. D'allemagne (1911/1378, s. 141)'nin belirttiğine göre, İran senelerdir çoğu Ermeni olan ihracatçıların hâkimiyetine girmiştir. Bu ihracatçılar, pamuk, yün, fındık, kuru meyve ve diğer İran ürünlerini Rusya üzerinden veya Fars Körfezi'nde nakliyat yapan İngiliz gemileriyle Avrupa'ya taşı-maktaydı. Dönüşte ise Avrupa ürünlerini ithal etmekteydiler. Dış ticaretin gelişmesi ve buna bağlı olarak ithalatın artışı, ülkelerdeki sanayileşmenin doğurduğu hammadde ihtiyacı ve iç piyasada sanayi ürünlerinin tüketiminin artmasının göstergesiydi. Batı'da sanayi ve teknolojinin gelişmesi, taş kömürü ve diğer yeraltı madenlerinden çıkarılan hammaddelere olan ihtiyacı artırmıştır. Kaçar Devleti döneminde büyük tüccarların dış ve iç ticarî faaliyetleri sonucu artan servetlerinin yatırım aracı olarak kullanılmasıyla çeşitli müesseseler kurulmuş ve bu gelirler farklı sektörlerle kaydırılmıştır. Büyük tüccarlar, yeni sanayi, madencilik, taşımacılık, denizcilik, ulaşım ve iletişim sektörlerine de ilgi göstermeye başlamışlardır. Bunlardan biri de Tumanyan Ticarethanesi veya Tumanyans Kardeşler olarak bilinir. Yerli yatırımcıların bu alandaki girişimleri, aslında yabancıların bu sektöre yatırımlarından sonra başlamıştır (Eşref, 1359, s. 79-81).

Bir sonraki başlıkta, söz konusu dönemde İran Ermenilerinin meslekî faaliyetlerini genel olarak değerlendirecek ve Kaçarlar dönemi İran Ermenilerinden olan Tumanyan Kardeşlerin kurduğu ticarethaneyi, ülkedeki konumunu ve devlet ile ilişkilerini, mevcut kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda irdeleneceğiz. Birkaç küçük ve orta ölçekli şirketi hariç tutarsak, Tumanyan Kardeşler gibi büyük sermaye kuruluşlarının faaliyetleri araştırmaya değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Ermeni Tüccarların Yükselişi: Tumanyan Kardeşlerin Ticaret Ağı

Kaçarlar döneminde, Meşrutiyet öncesinde İran'da yaşayan Ermenilerin nüfusu hakkında kesin istatistiksel bilgiler mevcut değildir. Genellikle, bu konudaki bilgilere Avrupalı gezginlerin ve diplomatların tahminleri

üzerinden ulaşılır. Fransız seyyah Flandin, 19. yüzyılın ortalarında Kaçar Devleti'nin nüfusu hakkında üç farklı tahmin sunmuştur. Ülke nüfusunun 7, 9 ve 13 milyon olarak tahmin edildiğini belirtmiş ve Kaçarların nüfusunun 13 milyon olma ihtimalini gerçeğe daha yakın bulduğunu ifade etmiştir (Flandin, 2536, s. 415). 20. yüzyılın başlarında ise Ermeni kiliselerinin kayıtları daha doğru tahminler yapılmasını sağlamıştır. Culfa'da yaşayan Ermenilerin nüfusu, devletin yürüttüğü politikalar ve yaşam koşullarına bağlı olarak değişmiştir. Baskılar, hastalıklar ve soygunculuk gibi etkenler, Ermenilerin başka bir şehre ya da ülke dışına göç etmelerine sebep olmuştur. Kaçarlar döneminde devlet otoritesinin sağlanması ve ticarî yollarda nispi güvenliğin artması, nüfusun artmasına neden olmuştur.

Kaynaklara göre, 1851 yılında Yeni Culfa'da 371 Ermeni hanesi, yani yaklaşık 2.586 kişi yaşamaktaydı. 1880'de 403 hane (2.692 kişi) ve 1916 yılında ise 610 Ermeni evi (3.748 kişi) bulunmaktaydı. Natık Homa, 19. yüzyılın ilk yarısında İngilizlerin, İsfahan'ın Yeni Culfa mahallesinde 300 ile 500 arasında Ermeni ailesinin yaşadığını kaydettiklerini belirtir. Aynı dönemde, Tahran'daki Ermeni nüfusunun 250 aileden oluştuğu bildirilmiştir (Homa, 2013, s. 12). 1851 yılında diğer şehirlerde yaşayan Ermeni nüfusları şu şekildedir: Hemedan'da 235, Hemedan yakınlarındaki Şavarin köyünde 318, Enzeli Limanı'nda 37, Şiraz'da 41 ve Buşehr'de 66 Ermeni bulunmaktadır (Huviyan, 1384, 20). 1850 yılında İran'ın Azerbaycan bölgesinde toplamda 4.815 Ermeni ailesi yaşamaktaydı ve en çok ailenin Tebriz'de (740 aile) yaşadığı bilinmektedir (Homa, 1990, s. 166). Homa Natık, Fransız İranşinas Eugene Aubin'e dayanarak, Meşrutiyet yıllarında Tebriz'in 26 mahallesinin 5'inde Ermenilerin yaşadığını ve Urmiye'nin 21 köyünde dağınık halde yaşayan Ermenilerin nüfusunu 6.000 olarak belirtmektedir (Homa, 2013, s. 12). Nasırüddin Şah'ın hâkimiyeti döneminin ilk yıllarında, İngiltere Büyükelçisinin eşi Mary Sheil (1973/1368, s. 198), Yeni Culfa mahallesinde 600-800 arasında Ermeni ailesinin yaşadığını belirtmiştir. 1902 yılına ait Ermeni kiliselerinin istatistiğine göre, 81.510 Ermeni İsfahan ve Azerbaycan Piskoposluğuna, 5-6 bin ise Katolik ve Protestan kollarına bağlıydı (Huviyan, 1384, 22). Dönemin kaynakları, Buşehr'de yaşayan Ermenilerin sayısı hakkında yıllara göre farklı rakamlar vermiştir. 1868 yılına ait kaynakta 14 Ermeni ailesi, yani tahmini 80 kişinin yaşadığı kaydedilmişse de 20. yüzyılın başında George Curzon (1892/1373, s. 285), Buşehr'de 100 Ermeni'nin yaşadığını belirtmiştir.

Yeni Culfa, keşişler için bir eğitim ve dini merkezdir. Buradan Hindistan ve diğer ülkelere keşişler gönderilmiştir. James Wills (1891/1368, s. 184) kilisede rüşvet ve yolsuzluğun arttığını, başpiskoposun rüşvet karşılığında ahlaksız kişilere rahip unvanı verdiğini belirtmiştir. Sosyal ve kültürel yapısı nedeniyle Yeni Culfa, yabancı ülke vatandaşlarının en çok ziyaret ettiği ve yaşadığı mahallelerden biriydi. Yabancılar genellikle Ermenilerin evlerinde kiracı olarak kalmaktaydı. Ferdi örneklerle genelleme yapmak her zaman doğru olmasa da, Yeni Culfa'nın kendine özgü yaşam tarzı ve kültürel yapısı göz önüne alındığında, verilen bireysel örneklerin gerçeğe yakın olduğu düşünülebilir. Bu durum, dönemin bazı kaynaklarında da belirtilmiştir. Örneğin, Japonya'nın Kaçar Devleti'ne gönderilen ilk elçisi Yoshida Masaharu, Nasırüddin Şah döneminde Culfa'yı ziyaret ettiğinde bir Ermeni tarafından karşılandığını ve aynı evde üç İngiliz'in daha kaldığını belirtmiştir. Japon elçi Yoshida, İsfahan'da kaldığı süre boyunca şehrin ahalisi, meslekleri ve üretimi hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Verdiği bilgilere göre, Nasırüddin Şah zamanında İsfahan'da tütün ziraatı en yaygın tarım ürünüydü (Masaharu, 1991/1373, s. 319). Söz konusu dönemde İsfahan'ın önemli bir tütün tarımı merkezî hâline gelmesi, büyük ölçüde tütünün yurt dışına ihraç edilmesinden kaynaklanmaktaydı. Kaçarların tütün üretimi ve ihracatına dair benzer bilgiler Oursel, Curzon, Dieulafoy, Amerika'nın Kaçar Devleti'ndeki ilk elçisi Benjamin'in eserlerinde ve Farsname-i Nasırî gibi dönem kaynaklarında da bulunmaktadır.

Kaçar Hanedanlığının dördüncü padişahı Nasırüddin Şah döneminde, yurtdışıyla artan siyasî, diplomatik, kültürel ve ticarî ilişkilerin yeni bir aşamaya yükseldiğini belirtmek gerekir. Bu ilişkilerin ticarî ve ekonomik boyutunda yaşanan yükseliş, hem yabancıların hem de yerli tüccarların faaliyetlerinde gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, ismi ülke sınırlarını aşan zengin Ermeni tüccarlardan Tumanyanlar Ticarethanesinin ticarî faaliyetleri ele alınacaktır. Özellikle İran'ın Azerbaycan ve kuzey bölgelerinde ticarî ağırlıklarını hissettiren ve ülke ekonomisinde önemli bir mevkiye bulunan Ermeni asıllı büyük tüccarlar, Nasırüddin Şah dönemi ve sonrasında öne çıkmıştır⁴. Faaliyet alanları geniş coğrafi bir alana yayılmış olan

4 Arzumanyan kardeşlerine ait olan ve sermayesi 300 bin tümen olan bu şirket, ithalat ve ihracat alanında faaliyet göstermiştir. Tahran'ın dördüncü büyük sermayedar şirketi olan Arzumanyan, ihracatında Rusya pazarlarına sunulacak hammadde üretimine odaklanmış ve geniş toprak mülklerine sahip olmuştur (Seif, 2020, s. 34). Şirketin ithalatında gümüş ve Rus sanayi ürünleri öne çıkmaktadır. İran Ermenileri

bu ticarî ilişkilerin, ülkede yaygınlaşmaya başlayan modern sanayi ürünlerinin getirilmesinde rol oynadığı düşünülmektedir. Tumanyanlar Ticarethanesinin faaliyetleri, ülkede üretilen pamuk, ipek, yün ve kuru meyve gibi ziraî ve işlenmemiş ürünlerin ihracatını ve yurtdışından şeker, petrol, çay gibi sanayi ve tarım ürünlerinin ithalatını kapsamaktadır.

Kaçarlar döneminde Tebriz ve Tahran'ın yanı sıra İsfahan ve Selmas gibi şehirler de büyük ticaret merkezleri olarak ön plana çıkmıştır. Tebriz'deki Ermeniler ticarete öncü rol oynamış, onları sırasıyla İsfahan, Selmas ve Tahran'daki Ermeniler izlemiştir. 20 ila 30 tüccarın bir araya gelerek büyük şirketler kurduğu bilinmektedir (Gukasyan, 1347, s. 262). Özellikle Ermeni Tumanyan Kardeşler ya da Tumanyan Ticarethanesi, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, ülkenin birçok alandaki ticarî faaliyetlerine hâkim büyük sermaye ve ithalat-ihracat kapasitesi ile ülke genelinde en büyük ikinci şirket olarak öne çıkmıştır (Seif, 2020, s. 33). Ticari girişimlerine ilk olarak Tebriz'de başlamış olan bu ticarethane, diğer şehirlerde de şubeler açarak genişlemiştir. Tumanyan Ticarethanesinde çalışmış bazı İran Ermenileri, zamanla Tumanyanlardan ayrılarak kendi ticarethanelerini kurmuşlardır. Aynı dönemde, Rusya İran'daki bazı ticari ilişkilerini İranlı ve Rus vatandaşı olan Ermeniler aracılığıyla yürütmüştür. Rusya'nın Hazar Denizi'nin doğu bölgelerine yerleşmesiyle birlikte küçük Ermeni tüccarlarla ticari bağlantılar kurmuş ve Ermeniler, Ruslardan aldıkları şeker, kumaş ve keten gibi ürünleri Kaçar Devleti'nde dağıtmışlardır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 14).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Kaçar Devleti'nde faaliyet gösteren 74 önemli tacir ve ticarethane bulunduğu kaydedilmektedir. Bu dönemde Tahran, Tebriz, İsfahan, Şiraz ve Meşhet gibi şehirler, Kaçarların en büyük ticarî ve ekonomik merkezleri olarak bilinmektedir ve ülke ekonomisinin temelini oluşturan tüccar ve sermayedarları ağırlamıştır. Kaynaklarda belirtilen 74 tüccar ve yatırımcıdan 42'sinin piyasada dolaşan sermayesinin miktarına dair bilgiler mevcuttur. Bu dönemin en zengin iki

---

genellikle makine, cam ve giyim gibi sanayi ürünlerini ithal etmekteydiler. Aramyan Ticarethanesi ise 19. yüzyılın sonlarında kurulmuş ve 1897 yılında sermayesini 200 bin tümenin üzerine çıkarmıştır. Şirket Bakü, Moskova, Odessa, Reşt ve Tebriz'de ticarî temsilcilikler kurmuş ve iç piyasadaki pamuk ve yün gibi hammadde ürünlerini Rusya'ya ihraç ederek, oradan gümüş ve kumaş ithal etmiştir (Eşref, 1359, s. 77-81; Huvıyan, 1384, s. 294).

tüccarı ve sermayedarı olarak bilinen Hacı Muhammed Hasan Eminüz-zerb ile Ermeni asıllı Toumaniantz Kardeşlerin her birinin servetinin iki-üç milyon tümen veya daha fazla olduğu tahmin edilmektedir (Eşref, 1359, s. 74).

Tumanyanların ticarî faaliyetleri, 1840 yılında Tebrizli Ermeni Harutun Tumanyan'ın bir dükkân açmasıyla başlamıştır. Başlangıçta metal eşyalar, kuru meyveler, ipek ve pamuk ithalat ve ihracatı yapmıştır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 9). Ticarî alanını Kazvin, Gilan ve İran'ın Azerbaycan bölgesinde mülkler alarak genişletmiştir. İşlerinin büyümesiyle dört oğlunu yanına alarak ticaretini geliştirmiştir (Eşref, 1359, s. 77). Bu süreç, kurumsallaşmaya doğru ilerlemiştir. 1878 yılında kurulan ve asıl faaliyetleri İran'dan zirai ve işlenmemiş ürünlerin Rusya'ya ihracatı olan Ticarethane, kısa sürede Astrahan (Heşterhan / Haciterhan / ناخرتى حاج), Moskova ve Bakü'de şubeler açmıştır. Rusya'da genişlemesinin ardından pirinç ve pamuk üretim fabrikaları tesis ederek İran'dan ihraç edilen ham ürünleri orada işlemiştir (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 56-57).

1878'de Ticarethanenin kurulması, döviz, bankacılık faaliyetleri ve maddencilik gibi sektörlerde genişlemesi, Harutun Tumanyan'ın dört oğlunun ticarete atılmalarıyla başlamıştır. Dört kardeş, döviz, gümüş ithalatı ve pamuk ihracatı gibi gelirli alanlarda yatırım yapmaya başlamışlardır (Eşref, 1359, s. 77). İran'ın kuzeyinde Gülistan eyaletine bağlı Gez (Gaz) Limanında bir imaret, yirmi dükkân, bir büyük depo ve bir pamuk ayıklama fabrikaları bulunmaktaydı (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 59). Pamuk üretim ve satışına yönelmelerinde, 19. yüzyılın sonlarında dış piyasada pamuğa olan talebin artması önemli bir etken olmuştur. Komşu ülkelerle gerçekleştirdikleri ticaretin büyük bir kısmı Rusya üzerinden yapılmıştır. Ticarethane, Rusya'ya yapılan ihracatın %60'ını kontrol etmiş ve bu büyük kazançla farklı sektörlerde yatırımlar yaparak faaliyet alanını ve kapasitesini büyütmüştür (Abadian, 1383, s. 118; Varahram, 1385, s. 215). Aynı dönemde, ülkede sadece yabancıların banka imtiyazı olarak faaliyet gösterdiği sıralarda, Tumanyan Ticarethanesi bankacılık sektörüne girmiştir. İngilizlerin Kaçar Devleti'nde kurdukları Bank-ı Şahenşahi ile rekabet edecek seviyeye gelerek, döviz alım satımında ciddi bir rakip olmuştur (Eşref, 1359, s. 77).

Ticaretane, ekonomik ve ticarî açıdan İran ve Rusya'daki faaliyetlerini kapsayan iki kısma ayrılmıştır. Başlangıçta her iki kısım arasında sıkı

ilişkiler olduğu bilinmektedir. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda ekonomik ve finansal ayrışmalar yaşanmış ve Rusya ile İran'daki faaliyet alanları farklılık göstermiştir. Tumanyan kardeşlerden ikisi, ticarî faaliyetlerin daha sağlıklı yürütmesi için Bakü'de ikamet ederken, diğer iki kardeş Tebriz ve Tahran'da faaliyetlerini sürdürmüştür (Hasani, 1392, s. 136-137). Tumanyan Kardeşlerin ticarethanenin şubeleri Bakü, Moskova, Tiflis gibi şehirlerde ve Tebriz, Reşt, Kazvin, Meşhet gibi İran içindeki şehirlerde bulunmaktaydı. Rusya şubesi Paris, Viyana ve Marsilya ile geniş alım satım ortak faaliyeti yürütmekte ve yabancı şirketlerin Avrupa'dan Kaçar Devleti'ne yapılan havalelerde bankacılık faaliyetleri de gerçekleştirilmekteydi. Tumanyanlar, ticarî mevkilerini güçlendirmek, servetlerini garanti altına almak ve siyasî sorunlardan kaçınmak amacıyla Rusya vatandaşlığı ve himayesine girmişlerdir (Abdullayev & Edibi, 1356, s. 13).

Rusya ile olan ticarî ilişkileri nedeniyle, Hazar Denizi'nde iki ticarî gemi ile taşımacılık faaliyetlerine başlamışlardır (Eşref, 1359, s. 79-81). Ticarethane, Rusya'da Nobel, Bakü Petrol Şirketi ve Lianazov Şirketi gibi büyük yabancı ve Rus şirketlerinin hisselerine de sahipti (Hasani, 1392, s. 137; Abadian, 1383, s. 118). Nasırüddin Şah döneminde, özellikle sonlarına doğru, büyük tüccarların emlak yatırımlarına yöneldiği bir dönemde Tumanyan Kardeşler de toprak mülkleri alımına girmiştir. 1891 yılından sonra ham madde ve zirai ürünlerin ihracatının yanı sıra bankacılık ve emlakçılık alanına da yatırımlarını artırmışlardır. Bu dönemde, Şah'a ait önemli mülkiyetler satılmış ve büyük yerli tüccarlar bu mülkleri satın alarak yatırım yapma fırsatı bulmuşlardır. Tumanyan Kardeşler, Gez Limanı'ndaki sahil mülklerinin büyük bir kısmını 1893 yılında bir Rus pamuk ticarethanesine satmış, ancak Astarabad maliye emini bu satışa itiraz etmiştir. Ayrıca, Kaçarlar döneminde ülkenin en büyük tüccarı Muhammed Hüseyin Eminüzzerb tarafından kiralanan toprak mülkleri, Tumanyan Kardeşler tarafından bir Rus şirketine petrol deposu tesis etmek için kiralınmıştır (Adilfer & Adinevend, 1398, s. 57-59).

Tumanyan Ticarethanesi, elde ettiği büyük sermaye sayesinde, o dönemde değer kazanan gümüşün ticaretine de yönelmiştir. Ülkede değerli metallerin ihracatı ve ithalatı yasak olmadığından, Ticarethane gümüş ithal edip, altın ihraç ederek büyük kâr elde etmiştir. Gümüşün fiyatının yükselmesi, ticarethaneye önemli kazançlar getirmiştir. Gümüşün, ülke içinde altına kıyasla küresel piyasalardaki fiyatından daha yüksek olması (Homa, 1371, s.

210), kıymetli metallerin ithalat ve ihracatına yatırım yapmalarında etkili olmuştur. Gümüşün değer kazandığını göstermek için, 19. yüzyılın sonlarına doğru (1891-1893) ve 20. yüzyılın başlarında (1900-1902) Trabzon ile Tebriz arasında yapılan ticaretin taşımacılık bedelinde gümüşün %80, altının ise %28 artış göstermesi örnek verilebilir (Kuruca, 2003, s. 155).

Sonuç olarak, Kaçarlar döneminin sonlarına doğru, Tumanyan Şirketi gibi yerli büyük ve küçük ticarethanelerin iç ve dış etkenler nedeniyle iflasa sürüklendiği gözlemlenmektedir. Yerli tüccarların ve ticarethanelerin yabancı etkenler karşısındaki zafiyeti, küçülmesi ve iflasa doğru sürüklenmesi sadece modern sanayi ürünleri getiren büyük yabancı şirketlerle rekabet edememelerinden değil, aynı zamanda Kaçar yönetiminin yürüttüğü politikalar ve toplumsal, kültürel ve ekonomik yapı ile de doğrudan ilişkilidir. Nasırüddin Şah döneminde yabancılara verilen imtiyazlar, dış sermayeyi ülkeye çeken en önemli faktörlerden biri olmuştur. Yabancı tüccarlardan sadece gümrük vergisi alınırken, yerli tüccarlardan gümrük vergisi dışında geçtikleri her şehirde ek vergi alınmaktaydı. Bu durum, dış sermayenin ve yabancı sanayi ürünlerinin iç piyasadaki yerini ve gücünü artırmış, ülke sermayesinin ve ipek, keten, pamuk, tömbeki, tütün, halı, kuru meyveler gibi ürünlerin ve diğer ham maddelerin yabancı tüccarların tekeline geçmesine neden olmuştur (Abadian, 1383, s. 518). Böylece, 20. yüzyılın başlarında yerli tüccarlar, sermayedarlar ve ticarethaneler, devletin politikalarından kaynaklı ekonomik sorunlarla birlikte ülkedeki sosyal ve siyasî çalkantıların doğurduğu krizlerle karşı karşıya kalarak iflas etmişlerdir. Büyük sermayeye sahip Tumanyan Ticarethanesi, H. Eminüzzerb'in şirketleri ve diğer yerli şirketler de bu iç ve dış faktörlerin doğrudan etkisiyle iflas etmiştir.

4. Kaçar İran'ında Sarraflık ve Bankacılık: Tumanyan Kardeşlerinin Rolü

19. yüzyılın sonlarında artan dış ticaret faaliyetleri, döviz ve bankacılığa olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. İç ticaretin aksine, dış ticarete yabancı para birimiyle işlem yapmak ticaretle uğraşanları zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Kaçar Devleti döneminde, özellikle Nasırüddin Şah zamanında Batı ile başta olmak üzere yurtdışıyla siyasî ve ticarî ilişkiler, sosyal ve kültürel ilişkilerle paralel olarak hızla kazanmıştır. Bu dönemde,

Batı'nın modern medeniyetinin unsurları ve modern kurum ve kuruluşlarıyla tanışma süreci hız kazanmıştır. Yurtdışıyla ticarî ilişkileri sürdüren yerli tüccarlar, birkaç büyük kuruluş kurarak sarraflık ve bankacılık faaliyetlerine başlamıştır. Söz konusu dönemde, ilk başta tüccar ve sarraflar farklı gruplardı (Farsani, 1384, s. 55). Ancak ticarî ilişkilerin artmasıyla bazı tüccar ve ticarethaneler, ticaret ve sarraflık işini birlikte yürütmeye başlamıştır. Bu sektöre yönelen yeni büyük kuruluşlar, aynı zamanda hammadde ihracatı da yapmışlardır. Ticarî faaliyetleri yürüten ticarethaneler, döviz faaliyetlerine başlayarak döviz ve daha sonra bankacılık sektörüyle paralel şekilde ülke dışı ticareti sürdürmüşlerdir. Bankacılık işlemlerinin yanı sıra, ihracat amaçlı hammadde üretiminde alan açarak ihracat ve ithalat faaliyetleri yürütecek birkaç önemli ticarethane de kurmuşlardır (Eşref, 1359, s. 77).

19. yüzyılın ikinci yarısında ve sonlarına doğru, Kaçar Devleti'nde banka kurulmasına yönelik hem yerli hem de Batılılar tarafından girişimler başlatılmıştır. Yabancıların İran'da kurduğu bankalardan biri, Nasırüddin Şah'tan aldığı imtiyazla bir İngiliz tarafından kurulan Bank-ı Şahenşahi'dir. Şahenşahi Bankası, aslında kuruluşundan yaklaşık 17 yıl önce Mirza Hüseyin Han'ın sadareti döneminde (1871-1873) verilen imtiyazların iptal edilmesinin ardından, M. A. A. Eminüssultan'ın ilk sadareti döneminde (1887-1896) bir nevi tazminat olarak verilmiştir. Bu bankadan önce, bazı yabancı tüccar ve sermayedarlar tarafından İran'da banka kurulması ve bankacılık faaliyetlerine ilişkin adımlar atıldığı bilinmektedir. İlk defa olarak, Fransız büyük sarraf ve sermayedarların temsilcisi olarak 1864 yılında İran'da Bank-ı İranî adında bir bankanın kurulmasını Kaçar devlet yetkilileriyle müzakere eden Jan Savalan'dan bahsedebiliriz. Kaçar yönetici sınıfı bu teklife olumlu yaklaşmış olsa da, bilinmeyen sebeplerden dolayı plan gerçekleşmemiştir. Savalan'ın önerisindeki en önemli hususlardan biri, ülkede banka işlemleri ile ilgili kâğıt para basımı planıydı (Şahedi, 1393, s. 538). Nasırüddin Şah'ın yabancı bankaların İran'da kurulmasına pek fazla ilgi göstermediği ve hatta yabancıların banka kurmalarına karşı olumsuz bir tutum sergilediği söylenir⁵. Savalan'ın banka önerisinden yıllar sonra,

---

5 Nasırüddin Şah, yabancıların banka kurması konusunda temkinli davranmış olabilir. Ancak bu, onun Batı sermayesine, kurumsal gelişime ve yenileşmeye tamamen karşı olduğu anlamına gelmez. Nasırüddin Şah ile ilgili birçok belge, rapor ve Avrupa'daki Kaçar elçileriyle ve ülkedeki bazı devlet yetkilileriyle yazışmalarında, ülkenin fikri anlamda gelişmesine temkinli veya çekingen davranmasına rağmen, yabancı

Yeni Doğu Bankası (Doğu Bankası) İran'da kendi şubelerini açmak isterken Şah'ın buna karşı çıktığı bilinmektedir. Ancak İngiliz sefaretinin baskıları sonucu, banka kendi şubelerini açarak faaliyetlerine başlamıştır. Doğu Bankası, 1888 yılında ülkenin farklı şehirlerinde şubeler kurmuş ve Kaçar Devleti'nde kâğıt parayı piyasaya sürmüştür (Şahedi, 1393, s. 538).

Banka kuruluşu dışında, 1870'li yıllara kadar İran'da düzenli ve merkezî bir darphaneden bahsedilemez. Kaçarların ikinci önemli reformist sadrazamı Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve'nin (Sipehsalar) sadareti dönemine kadar ülkede merkezî ve standart bir darphane bulunmamaktaydı; her bir önemli eyalet kendine mahsus darphaneye sahipti. Tahran'da bulunan Muayyirü'l-Memalik makamı ise farklı madenî paraların yapılışını, ağırlık oranlarını ve benzeri hususları kontrol etmekteydi. Mirza Hüseyin, sadarete geldiğinde Tahran'da merkezî darphane kurmayı planlayarak 1874 yılında bu konuda başarılı adımlar atmış ve yeni yıldan itibaren yeni madenî paralar tedavüle girmiştir. Onun sadareti döneminde parasal konuları düzenleme ve kâğıt para basımı için İran Bankası kurulması yönünde planlar yapılmış, ancak bu planlar sonuçlanmamıştır (Şahedi, 1393, s. 534). Mirza Hüseyin Han'dan sonra tüccar ve sarrafların yanı sıra devlet yetkililerinden Mirza Ali Asger Han Eminüssultan'ın sadareti döneminde, aydın devlet adamı Mirza Alihan Eminüddeve⁶ ve diğerleri tarafından banka kurma girişimleri olsa da başarılı olunamamıştır (Şahedi, 1393, s. 542). Bu başarısızlıklara rağmen, 19. yüzyılda İran'da bankacılık alanında ciddi adımlar, Nasirüddin Şah'ın sadrazamı Mirza Ali Asger Han Atabek (Eminüssultan) tarafından atılmıştır. O, öne çıkan yerli tüccar ve sarrafların işbirliği ile banka kurma yönünde çaba göstermiştir. Vezir-i Azam Eminüssultan'ın banka kurmasındaki amacının, bankacılık sisteminin sadece ülkenin dış

---

sermayenin ülkeye gelmesi ve kurumsal yenileşmeye yönelik girişimlerde ısrarcı olduğunu göstermektedir. İbrahim Sefai'nin yayınladığı belgeler, Ferruh Han Gaffari ile ilgili belgeler mecmuası ve Mirza Hüseyin Han'ın rapor ve belgeler topluluğu gibi yayınlanan diğer belgeler, onun yenileşme hususunda istekli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, çoğu zaman bu konuda yetişmiş devlet memurlarının eksikliği ve ülkedeki ulema gibi güç odakları ile yabancı devletlerin baskılarından şikâyetçi olduğu da yazışmalarında açıkça belirtilmiştir.

- 6 Nasirüddin Şah döneminde Mirza Alihan, birçok farklı makam ve görevde bulunmuştur. Aydın bir devlet adamı olarak bilinen Mirza Alihan, babası Mecidülmülk Sineki'nin yüksek rütbeli bir devlet memuru olduğu dönemlerde devlet memurluğuna başlamıştır. Mecidülmülk Sineki, dönemin devlet ve toplumsal sorunlarına dair önemli eleştiriler içeren bir risale kaleme almış bir devlet adamıdır. Mirza Alihan, Muzafferüddin Şah döneminde ise bir süre sadrazamlık görevini üstlenmiştir.

ve iç ticarî faaliyetlerinde sağlayacağı kolaylıkların ötesinde, darphane ve madenî paraya dair konuları düzenlemek olduğu belirtilir (Şahedi, 1390, s. 141).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bankacılık faaliyetlerini İran'da sarraflar, kredi verme ve parasal havaleler yaparak fiilen yürütmekteydi. Bu alanda İran Ermeni ticarethanelerinin de önemli rolü vardır. İlk olarak Toumaniantz Şirketi, modern ve kapsamlı bir şekilde döviz kurunu uygulamaya başlamıştır. Para nakli, borç ve kredi sistemini uygulayarak müşterilerine cari hesap açan şirket, toplumun tüm kesimleri tarafından güvenilir hale gelmiş ve devlet memurları dâhil olmak üzere büyük miktarlarda borç verecek kadar itibar kazanmıştır. Kaçar Devleti döneminde, büyük tüccarlar toplum içinde saygın gruplar olarak itibar görmüşlerdir. Güvenilir olmaları nedeniyle, insanlar savaş zamanı dahi kendi para ve birikimlerini onlara emanet etmiştir (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 11). Çoğu zaman bunun karşılığında tüccarlardan yıllık faiz almışlardır. Dolayısıyla, Şah ve devlet adamları, dinî önderler dâhil olmak üzere toplumun farklı kesimleri büyük tüccarlara sürekli borçlu durumdaydılar (Homa, 1371, s. 33). İran'ın büyük sermayesi tüccarların elindeydi ve malî zorluklar yaşayan devlet, kimi zaman onlardan borç almak zorunda kalmıştır. Gobineau (1859/1383, 278)'ya göre, parası olmadığından devlete borç verdiğinde, karşılığında ciddi vesikalar (belgeler) alınmaktaydı. Bu nedenle, devlete ait tekeller, eyalet gelirlerinin tahsil hakkı ve hatta kimi zaman saltanat cevahiratı ve değerli eşyalar güvence olarak tüccarların elindeydi (Gobineau, 1859/1383, s. 278).

Bu dönemde kredi, faiz ve borç işlemleri gibi finansal faaliyetlerde, iç burjuvazinin bir kurumu olarak Toumanian Kardeşlerinin Ticarethanesini gözlemleyebiliriz. Özellikle Rusya'nın nüfuz alanı olan İran'ın kuzey bölgesinde, ticaretin yanı sıra döviz işlemleri ve tarım sektöründe yoğunlaşmışlardır (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 8). Muzaffer Şahedi (1390, s. 141)'nin makalesinde, İngiliz elçiliğinin askerî ataşesi Colonel Picot'un 15 Nisan 1895 tarihli raporuna atıfta bulunularak, Tumaniansk Ticarethanesinin Moskova'da tanındığı ve Tebriz'deki temsilcileri aracılığıyla İran'ın kuzeyinde bankacılık ve diğer ticarî faaliyetlerle uğraştığı ifade edilmektedir. Tumanians sarraflık işletmesi ve ticarethanesi, Bank-ı Şahensahi'den birkaç yıl önce bankacılık faaliyetlerine başlamış ve 1920'lere kadar devam etmiştir (Şahedi, 1393, s. 537). Banka kurulması yönündeki girişim-

lere dair bilgiler, askerî ataşenin aynı raporunda yer almaktadır. Rapor, “Tahran’da bir banka kurulması planı, Tumanyansk ve Castli aracılığıyla sadrazam (Eminüssultan) ve kardeşi Eminülmülk’ün katılımı ile hazırlanmıştır. Bu bankanın kurulmasıyla devlet darphanesinin idaresi ve diğer bankacılık ve ticarî faaliyetlerin düzenlenmesi hedeflenmiştir.” şeklinde detaylandırılmıştır. Elçilik görevlisi, 10 Mayıs 1895 tarihinde Tumanyansk ve Castli’nin banka kurma çabalarına dair “Tumanyansk ve Castli henüz kendi bankalarını kurmayı başaramamıştır.” ifadelerini kullanmıştır (Şahedi, 1390, s. 141).

Tumanyans Müessesesi sarraflık ve bankacılık faaliyetlerine başladıktan sonra, yatırılan mevduatların miktarı artmış ve bu artış, müessesenin müşterilere verdiği kredi limitlerinin yükselmesine sebep olmuştur (Hasani, 1392, s. 136). Ticarethane, daha sonra ülkedeki koşulları değerlendirerek para yatıran müşterilerine faiz ödemesi yapacağını duyurmuştur. 1891 yılından itibaren modern anlamda geniş döviz ve bankacılık sektöründe faaliyet gösteren şirket, müşterilerine hesap açarak mevduat yatırımcılarına %6 faiz vermiştir. Tumanyanların Ticarethanesi, Kaçarlar döneminde İngilizlerin bankası olan Bank-ı Şahenşahi ile rekabet etmekteydi. Ancak, Rusların Bank-ı İstikrazi⁷ ile rekabetten kaçınması, Ticarethanenin Rusya’nın nüfuz alanı sayılan İran’ın kuzeyinde faaliyet göstermesi ve ticaretin büyük oranda Rusya ile yapılmasıyla ilişkilidir (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 12). Yerli tüccar ve sarraflar, Bank-ı Şahenşahi’nin kâğıt paralarının kullanımını engellemek için, o dönem ekonomik literatürde “bicek” olarak bilinen senetleri çıkararak dolaşıma sokmuşlardır (Şahedi, 1393, s. 543). Meşrutiyet arifesinde, yerli tüccar ve sarrafların kâğıt para basımı ve banka kurulması yönünde girişimleri olmuşsa da, İngiliz Devleti’nin ve sefaretinin uyarıları sonrası devlet bu konuda önlem almıştır. Bu dönemde tüccar ve sarraflar arasında Bank-ı Şahenşahiye karşı tutum konusunda bir işbirliği yapılmış ve ismi geçen bankayla işlem yapılmaması için sürekli yazışmalar sürdürmüşlerdir. Ülkenin farklı şehirlerinde giderek artan bicek veya değerli kâğıtların kullanımı, Şahenşahi Bankasının kâğıt paralarının dolaşımını buhrana sokacak seviyeye ulaşmış ve bu nedenle doğrudan İn-

7 Rus vatandaşı L. Poliakov, Kaçar Devleti’nden aldığı imtiyazla 1890 yılında Encümen-i İstikrazi-i İran adında bir banka kurmuştur. Banka, 1892 yılında Bank-ı İstikrazi adını almış, ancak iki yıl sonra Rusya Maliye Bakanlığı gözetiminde olan Petersburg Devlet Bankasına devredilmiştir (Eşref, 1359, s. 59).

giliz hariciye vezaretinin müdahalesi ile önlem alınmıştır (Şahedi, 1393, s. 543-544)⁸.

Rusya ile geniş ticarî ilişkileri olan Tumanyan Ticarethanesinin, Ermeni asıllı Rus vatandaşlarının İran'ın kuzey bölgelerinde aldığı imtiyazlarda garantör olarak görev yaptığını, resmî belgeler dışında Muverrihüddevle Sepehr'in⁹ siyasî hatıratı gibi dönem kaynaklarında da görmek mümkündür. Hatıratında yer alan bilgilere göre, Hazar Denizi'nin güneyinde önceden farklı kişiler tarafından işletilen şilat imtiyazı, 12 Haziran 1876 tarihinde Astrahan Ermeni sermayedarlarından S. M. Lianozov tarafından Kaçar Devleti'nden alınmıştır (Sepehr 1995, s. 277; Hasani, 1388, s. 88)¹⁰. Kuzeydeki şilatin durumu, Nasırüddin Şah tarafından Mirza Hüseyin Han'a bırakıldığı tarihe kadar düzensizdi. Mirza Hüseyin Han, kuzeydeki şilatin yetkisini aldıktan sonra yeni düzenlemeler yaparak Stepan Lianozov ve ortaklarıyla yaptığı anlaşmayla imtiyazı onların işletmesine vermiştir. Mirza Hüseyin Han'ın görevden alınmasının ardından (1879) ülkenin kuzeyindeki şilat, Şah'ın oğlu Kamran Mirza'ya verilmiş ve Lianozovlarla olan anlaşma, Hazar'daki su ürünleri ve balıkçılık imtiyazının Bolşevik Devleti'ne devredilinceye kadar defalarca uzatılmıştır (Hasani, 1388, s. 78). Böylece, 1927 yılına kadar Lianozov kardeşler ve bir süre Tumanyans Ticarethanesinin kefaletiyle Grigor P. Vantitessov isimli Rus vatandaşı, bu bölgeyi kiracı olarak işletmiştir (Sepehr 1995, s. 277).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Lianozov Şirketi'nin büyümesi durgunluk dönemine girmiştir. Lianozovlar, Kaçar Devleti'ne (1915 ve 1916 yıllarına ait) kira ödemeleriyle ilgili yaşadıkları sorunlar nedeniyle

---

8 19. yüzyılın ortalarında İran'a seyahat eden yabancı seyyahlar, çek, fatura gibi yöntemlerle yapılan havale işlemleri, sarraflık ve kredi işlemlerinin gelişmesinden bahsederken, bunun temel etkenlerinden biri olarak soygunculuk, eşkıyalık ve güvensiz ortamın yaygınlaşmasını göstermişlerdir (Şahedi, 1393, s. 536).

9 Muverrihüddevle lakaplı Ahmed Ali Sepher, özellikle Kaçar Devleti'nin son çeyreğinde çeşitli bürokratik kurumlarda görev almış bir İranlı devlet adamı, yazar ve çevirmendir.

10 Hazar Denizi'ndeki Şilat İmtiyazı, Karun Nehri İmtiyazı'nın İngilizlere verilmesinin ardından, Ruslar tarafından Kaçar Devleti'nden Lianozov adına alınmıştır (Homa, 1371, s. 24). Karun Nehri İmtiyazı, yaklaşık on altı yıl süren müzakereler sonucunda 30 Ekim 1888 tarihinde Nasıreddin Şah tarafından uluslararası gemilere söz konusu nehri kullanarak ticaret yapma izni verilmesi anlamına gelir. Burada serbest denizcilik imtiyazını elde eden İngilizler, bu başarılarıyla İran'ın güney vilayetlerinde üstünlük kurarak Rusya ile rekabetlerini sürdürmüşlerdir (Homa, 1371, s. 20).

yıllık ödemelerini durdurmuşlardır¹¹. Şirket, ödemedeki sorunlara 1917 yılında Ekim Devrimi sonucu altının nakline getirilen yasak ve devrimin gerçekleşmesini neden olarak göstermiştir (Hasani, 1388, s. 92). Dönemin Kaçar Devleti dışişleri bakanı Müşavirülmemalik, maliye bakanlığından ödeme konusundaki sorunla ilgili görüş bildirmesini istemiştir. Maliye bakanlığının beyanına göre, Lianozov Şirketi'nin Kaçar Devleti ile yaptığı anlaşmanın ikinci maddesine göre kira ödemelerini Avrupa'da Tumanyans Ticarethanesine yapması gerekirdi. Buna ek olarak, Lianozov'un vaset vasisi ve vekili Sarebekove (Arbekov), sorunun nedeni olarak Paris'te Tumanyan Ticarethanesinin temsilcisinin tanıtılmamasını göstermiştir. Anlaşmaya göre, ödemelerin Fransa ve Rusya'da yaygın olarak kullanılan para birimi ile Tumanyan Ticarethanesinin Avrupa'daki temsilcisine yapılması gerekmekteydi (Sevarçi, 1401, s. 69-70). Kaçar Devleti ile Lianozov arasında, 16 Ekim 1893'te Eminüssultan'ın sadareti döneminde imzalanan uzatma anlaşmasına göre, Şirket her yıl 24 bin buçuk İmperial Rus altınına Kaçarlar tarafının belirleyeceği Avrupa'nın herhangi bir noktasında ödemesiydi (Sevarçi, 1401, s. 71). Sarebekov, Tumanyan Ticarethanesi aracılığıyla gerçekleştirilen ödemelerde ortaya çıkan ihtilafların tekrar yaşanmaması için, gelecekteki taksit ödemelerinin doğrudan Bank-ı İstikrazi veya Bank-ı Şahenşahi aracılığıyla yapılmasını Kaçar yönetimine önermiştir (Sevarçi, 1401, s. 69).

1918 Haziran ayında, Semsamüssaltana'nın başbakanlığı döneminde maliye bakanı Müşarülmülk, Lianozov ile olan şilat anlaşmasını iptal etmiştir (Hasani, 1388, s. 93). 1919'da Kaçar Devleti, Lianozov şirketinin borçlarını inceleyerek bazı üretim teçhizatlarına el koymuştur. Ayrıca, şirketten alacaklı olanlardan, belgeleriyle birlikte Mirza Mecid Han'a başvurmaları istenmiş ve alacaklılar arasında 8 bin tümen tutarında alacağı olan Tumanyans Ticarethanesinin de bulunduğu görülmüştür (Sevarçi, 1401, s. 82). 1919'da Vüsukuddevle'nin başbakanlığı döneminde, Hazar sahili şilat, Tumanyans Ticarethanesinin garantörlüğünde Grigor P. Vantitessov'a 25 yıllığına kiralanmıştır. Ancak Vantitessov, anlaşmanın belirlediği ödemeleri gerçekleştirmediğinden Mayıs 1921'de anlaşma feshedilmiştir. Aynı

---

11 Ödeme sorunları Mirza Hüseyin Han döneminde de yaşanmıştır. Şirkete ait balıkçılık araçlarına, Rus sefaretine bilgi verilerek el konulmuştur. Ancak, Lianozov'un vekili Melik Beglerov'un Tahran'da Mirza Hüseyin Han ile yaptığı müzakereler sonucunda, bu araçlar tekrar Lianozov ve ortaklarına iade edilmiştir (Hasani, 1388, s. 88).

yıl, G. Lianozov'un mirasçılarında olan Martin Lianozov, yasal yaşına ulaşmasının ardından uzun süren şikâyet ve müzakereler neticesinde, deniz kıyısındaki şilat (balıkçılık işletmesi) kendisine devredilmiştir. 1927 yılından itibaren ise Sovyetlerin uzun müzakereleri sonrası Sovyet-İran ortaklığındaki bir şirkete kiralanmıştır (Hasani, 1388, s. 93).

Tumanyans Ticarethanesinin itibarı ve devlet ile ilişkileri bağlamında dikkat çeken bir diğer önemli husus, Ticarethane aracılığıyla gerçekleştirilen malî işlemler ve havalelerin niteliği ve hacmi ile ilgilidir. Bu işlemler, Ticarethanenin ekonomik gücünü, devlet ile ilişkilerindeki derinliğini ve dönemin ticarî ağlarındaki yerini daha iyi anlamamızı sağlayabilir. Örneğin, Kaçarların son dönemlerinde devletin maliye bürokrasisinde önemli görevler üstlenen Abdullah Mustovfi, kaleme aldığı üç ciltlik eserinin ikinci cildinde Tumanyans Ticarethanesi ve kardeşlerin en tanınmış olan Aleksandr hakkında kısa bilgiler vermektedir. Mustovfi, eserinin ikinci cildinde, (tahminen 1910'larda) hazineye işe başladıktan sonra tüm maliye reislerine ve yetkililerine bir genelge gönderdiğini belirtir. Bu genelgede, topladıkları vergileri her gün Şahenşahi Bankasına, eğer onun şubesi yoksa Tumanyans Ticarethanesine ve bu da mümkün değilse diğer ticarethanelere teslim etmeleri talimatını verdiğini yazar (Mustovfi, 1388, s. 347).

Kaçarlar döneminde devletin ülke ithalat ve ihracatına, genel anlamda ülke ekonomisine denetim sağlayacak gücü veya mekanizması bulunmamaktaydı. Kontrol mekanizmasının olmaması sebebiyle ülkenin ekonomik gücünün büyük ölçüde servet sahiplerinin kontrolünde olduğu söylenebilir. Yabancı tüccar ve şirketlerle rekabet, daha çok özel şirketler ve ticarethaneler aracılığıyla yapılmaktaydı. Tumanyan Ticarethanesi ve diğer büyük malî kaynakları kontrol edenler, devlet adamlarının malî kaynakları ve gerektiğinde borç alabilecekleri merkez konumundaydı (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 11). Muzafferüddin Şah dönemindeki (1896-1907) dış borçlanma sürecinde, Tumanyanların, Kaçar Devleti'ne finansal destek sağlayabilecekleri yönündeki önerileri, bu konuda örneklendirilebilir. 1901 yılında Kaçar yönetimi, Rusya'dan %5 faizle 22 milyon beş yüz bin manat (altın) kredi alma müzakeresi esnasında, Alexander Tumanyan, devlet yetkililerine bir mektup yazarak, devletin ihtiyaç duyduğu miktarı kendisinin temin edebileceğini ve diğer kaynaklardan borç alınmasına gerek olmadığını bildirmiştir (Huviyan, 1384, 292). Bu borç, Tumanyan Şirketinden alınmamıştır. Zira Muzafferüddin Şah'ın Avrupa'ya ikinci seferi için ihti-

yaç duyduğu 11 milyon ruble Rusya Devleti'nden temin edilmiştir. Şah, sefer sırasında aldığı borçların tamamını harcamış ve Avrupa'dayken tekrar Fransa'dan borç almış, karşılığında ticarî ve yatırım imtiyazları vermiştir. Ayrıca, Avrupa'ya giderken Rusya'dan borç almakla kalmamış, geri dönerken Erivan'da tekrar Tumanyan Ticarethanesinden borç alma ihtiyacı duymuştur (Tağızade, 1379, s. 133). Şah'ın vefatından sonra, hem yurt dışına hem de ülke içindeki tüccar ve bankalara büyük miktarda borç bıraktığı belirtilmiştir; bu kuruluşlardan biri olan Tumanyan Ticarethanesine ise 350 bin tümen borcu olduğu kaydedilmiştir (Tağızade, 1379, s. 141)¹².

Tumanyan Ticarethanesinin İran'daki Meşrutiyet İnkılâbı'na verdiği destek, önemli bir konudur. Bazı kaynaklar, inkılâp sırasında Tumanyanların malî ve lojistik destekte bulunduğunu belirtmektedir (Abadian, 1383, s. 118). Tiflis'ten Bakü'ye silah gibi malzemelerin taşınması ve Hazar Denizi yoluyla İran'ın kuzeyindeki Enzeli Limanı'na ulaştırılması, Tumanyanların malî desteği ile gerçekleşmiştir (Abadian, 1394, <https://tinyurl.com/2tredvst>). Ayrıca, Bakü'nün zenginlerinden Z. Tağıyev'in Hazar'daki gemileri de Tumanyanların ticarî gemileriyle birlikte İran'daki inkılâpçılara silah taşımak için kullanılmıştır. Bunun dışında, Meşrutiyet döneminde Tumanyan Ticarethanesi kaçak ithalat da yapmıştır. Bazı kesimlere borç ve kredi veren Ticarethane, meşrutiyet zamanında maddî sıkıntılar yaşayan bazı kurumlara da kaynak sağlamıştır. Örneğin, Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra Gilan askerî biriminin maaşları, bu Ticarethanedен borç alınarak ödenmiştir. Yeprem Han ve Bahadır Han komutasındaki askerlerin masrafları da aynı şirketin verdiği borçlarla karşılanmış ve Jandarma İdaresi kendi giderlerini karşılamak için Ticarethanedен borç almak zorunda kalmıştır (Adinevend & Emleşi, 1396, s. 13). Bunun dışında, daha önce de ismi geçen Abdullah Mustovfi'nin eserinin ikinci cildinde verdiği bilgiler doğrultusunda, Tumanyanların ülke ekonomisindeki yeri ve devlet ile ilişkileri kısmen de olsa tasavvur edilebilir. Mustovfi, (1917-1919 yıllarında) başlayan kuraklık ve benzeri nedenlerle yaşanan kıtlık döneminde

12 Muzafferüddin Şah, 1902 yılında ikinci Avrupa seyahatinden dönerken Tumanyan ailesinin Bakü'de misafiri olacağını bildiren bir haber göndermiştir. Bu habere binaen, Bakü'nün zengin iş adamı H. Z. Tağıyev ve Rus yetkililer, ayrılıkta Kaçar Şah'ını ağırlamak istediklerini bildirmiş olsalar da Şah, memnuniyetini dile getirerek bu teklifi reddetmiş ve iki buçuk gün boyunca Tumanyan ailesinin Bakü'deki evinde konaklamıştır. Tağıyev ve Rus yetkililer konaklama masraflarını karşılamak istediklerinde ise Tumanyan ailesi bu öneriyi geri çevirmiştir (Huviyan, 1384, 292).

Tahran Erzak Komisyonu başkanlığına getirilmiştir. Bu dönemde, İran'da Tumanyans Ticarethanesinin müdür-i amili Aleksandr Tumanyan'ın da komisyon üyesi olduğunu belirtir. Aleksandr, Mazenderan'ın tüm bölgelelerinde çalışanları bulunduğunu ve kıtlık nedeniyle buğday yerine ihtiyaç duyulan pirincin temini için sorumluluk aldığını ifade eder. O, yaklaşık 30 bin harvar pirinci alıp nakletme sorumluluğunu üstlenir. Bu öneri yazılı olarak Bakanlar Heyetine sunulur ve onaylanır. Mustovfi, Tumanyans'ın her hafta nakledilen pirinçlerin listesini Erzak Komisyonuna sunduğunu yazar. Dolayısıyla, Aleksander Tumanyans'ın kışın başlarına kadar 30 bin harvar pirinci şehrin deposuna depolayarak şehrin açlık tehlikesini ortadan kaldırdığını belirtir (Mustovfi, 1388, s. 498-499).

Ticarî faaliyetlerindeki başarısı sayesinde, şirket Birinci Dünya Savaşı'na kadar ülkenin en büyük ticarî ve bankacılık kuruluşlarından biri hâline gelmiştir (Seif, 2020, s. 29). Daha sonra, diğer ticarethaneler gibi, bu Ticarethane de iç ve dış faktörlerden kaynaklanan sorunlarla karşılaşmıştır. Ülke ekonomisinde önemli bir ağırlığa sahip olmasına rağmen, artan yabancı yatırımlar ve küresel şirketlerle rekabetini uzun süre sürdürememiştir. Dış etkenlerin başında, yabancı şirketlerin ülke sanayisine yatırım yaparak sanayi sektörüne yoğunlaşmaları ve kendi devletlerinin koruması altında olmaları gelmektedir. Bir diğer etken ise, ülkede yaşanan sosyal ve siyasî gerginliklerin inkılâba doğru ilerlemesi ve Kaçar Devleti'nin iç girişimcilere yönelik destek vermemesi, aksine pay koparma çabalarıdır. Bu ve benzeri faktörler, yerli şirketlerin çöküşündeki ana sebepler arasındadır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 8)¹³.

Sonuç olarak, büyük sermaye ve geniş ticarî ağlara sahip Tumanyan Ticarethanesi, İran ve Rusya'da ortaya çıkan devrimlerin neden olduğu siyasî, sosyal ve ekonomik krizler sonucunda iflase sürüklenmiştir. Müessesenin iflasında, Rusya ve İran'daki olayların etkili olduğu kabul edilebilir. Ancak, devletleri tarafından himaye edilen yabancı şirketlerin güçlü rekabeti de yerli ticarethanelerin batışına büyük oranda katkıda bulunmuştur. Tumanyan Ticarethanesinin varlıklarının bir bölümü mevduat olarak tutulmuş ve Rusya'daki gelişmeler, onun İran'daki işlerini durgunlaştırmıştır. İran'da yaşanan devrimle birlikte gelen ekonomik daralma ve iç olaylar so-

---

13 Bazı araştırmalarda Tumanyan Ticarethanesinin iflas etmemesi için destek sağlandığı belirtilmektedir (Hasani, 1392, s. 138; Şekiba & Tebibiyani, 1400, s. 284).

nucunda, insanlar şirkete yatırdıkları paraları geri çekmek istemiştir. Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nin ardından, şirketin oradaki mal varlıklarına ve mülklerine yeni hükümet tarafından el konulmuş, verdiği krediler geri alınamamış ve Rusya ile olan ticarî ilişkiler durdurulmuştur. Dolayısıyla, yeni hükümetin oradaki sermayeye, emlak ve yatırımlara el koyması, şirketin Rusya'da iflas etmesine yol açmıştır (Adinevend & Emleş, 1396, s. 24).

Birinci Dünya Savaşı döneminde, müessesenin sermayesi dönemin İran para birimiyle 3 milyon tümen, borcu ise 1,5 milyon tümandır. Ayrıca müessesenin yıllık idari masrafları yaklaşık 60 bin tümen idi (Hasani, 1392, s. 138). Sermayesinin borçlarından fazla olmasına rağmen, tüm mal varlıklarına ulaşamaması ve savaş sonrası yaşanan kriz nedeniyle borçlarını ve mevduat sahiplerinin ödemelerini yapamamıştır. Kaçar Devleti'nin malî yardımlarına rağmen, ayakta kalmayı başaramamıştır. 22 Şubat Darbesi'nin ardından Tumanyan kardeşleri, Serdar-ı Sepeh Rıza Han'dan yardım talebinde bulunarak, savaş sırasında karşılaştıkları krizleri malî ve ekonomik sorunları, İran'a olan sevgilerini ve ticaretteki hizmetlerini dile getirmiş ve haklarının korunmasını, mal ve mülklerinin yağmalanmamasını istemiştir. 24 Temmuz 1923'te, Ticarethane, müsadere edilmesini önlemek için tüm taşınır ve taşınmaz mallarını devletin ipotegine geçirmiştir (Adinevend & Emleş, 1396, s. 24; Hasani, 1392, s. 138; Shekiba & Tebibian, 1400, 284). Böylece, on yıllarca başarılı ticarî, döviz ve bankacılık faaliyetleri yürüten Tumanyan Ticarethanesi, tarih sahnesinden silinmiştir.

5. Sonuç

Kaçar Devleti döneminde İran Ermenileri, öncelikle Azerbaycan bölgesinde ve sonrasında merkezî ile güney bölgelerinde ikamet etmekteydi. Safeviler dönemiyle başlayarak, İsfahan'daki Yeni Culfa mahallesinde yoğun bir şekilde yaşamış olan Ermeniler, burada kendine has bir kültürel yaşam sürdürmüşlerdir. Bu dönemlere ait nüfus bilgileri genelde Batılı kaynaklar ve kilise kayıtlarına dayalı tahminlerle belirtilmiştir. İran Ermenileri, politika, ticaret, bürokrasi ve kültür gibi çeşitli alanlarda öne çıkmıştır. Ticaretteki etkinlikleri, özellikle Azerbaycan bölgesindeki nüfusun diğer bölgelere göre fazlalığı ve Rusya'ya olan coğrafi yakınlık sebebiyle onlara avantaj sağlamıştır.

Nasırüddin Şah dönemiyle başlayan süreçte, yurtdışı ülkelerle artan siyasî, ekonomik, kültürel ve ticarî ilişkiler yeni bir evreye girmiştir. Bu evre, yerel ve yabancı tüccarlar ile sermayedarların İran'da yeni pazarlar oluşturmasıyla şekillenmiştir. Gelişen ticaret ilişkileri, sarraflık ve bankacılık faaliyetlerine olan talebi artırmış, yerli tüccarlar ve yabancı devletlerin vatandaşları (Rusya ve İngiltere), Kaçarlardan aldıkları imtiyazlar sayesinde banka kurmaya yönelmişlerdir. Bu dönemde, ticaret, sarraflık ve bankacılık alanlarında faaliyet göstererek ün kazanan ve Avrupa'ya kadar ulaşan İran (Tebriz) Ermenilerinden Tumanyanların Ticarethanesi gibi geniş ticarî ağlara sahip yerel tüccarlar ortaya çıkmıştır. Tumanyanlar, öncelikle Rusya ile ticarî ilişkiler geliştirmiş, ayrıca yurtdışı şirket ve devlet havalelerinde, Rus vatandaşları olan sermayedarların İran'daki imtiyazları sonrası gerçekleştirdikleri yatırımlarda garantör olarak hizmet vermişlerdir. Ülke genelinde ikinci en zengin şirket olarak tanınan Tumanyanlar Ticarethanesi, şirketleşme sürecinden itibaren İran'ın kuzey bölgelerinde ve Rusya'da yoğun bir şekilde faaliyet göstermeye devam etmiştir. Ticarethane, döviz, kredi ve bankacılık alanlarındaki sonraki çalışmalarıyla Kaçar Devleti ile sıkı ve olumlu ilişkiler kurmada önemli bir rol oynamıştır. Ülkedeki değişen ekonomik ve sosyal ilişkilerin yarattığı yeni koşullar altında, Tumanyanlar toprak ve emlak yatırımlarına ağırlık vermiştir. Ayrıca, Rusya'da üretim tesisleri inşa etmiş, İran'dan ihraç edilen ham ürünlerin işlenmesini gerçekleştirmiş ve Rusya'da, özellikle Bakü'de, bazı büyük şirketlerin hisselerini elinde bulundurmıştır.

Tumanyanlar Ticarethanesi, İran'da başlayan Meşrutiyet Devrimi ve yabancı büyük şirketlerin rekabeti gibi siyasal ve sosyal olaylardan etkilenmeye başlamış, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Rusya ile olan ticaretleri zayıflamış, 1917 Ekim Devrimi sonrası Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle, Rusya'daki diğer şirketler gibi Tumanyanların mülklerine el konulmuş ve bu durum onların Rusya'da iflas etmelerine sebep olmuştur. Bu iflas, İran'daki işlerini de olumsuz etkilemiş ve şirkete yatırım yapan mevduat sahiplerinin ödemelerini yapamaz hale gelmelerine yol açmıştır. Kaçar Devleti'nin son dönemlerinde iflasın eşiğine gelen şirket, güçlenmekte olan Rıza Han'dan mülklerinin yağmalanmaması ve hizmetlerinin ziyan olmaması için yardım istemiştir. Neticede, iflas eden Tumanyan Şirketi, 1923 yılında varlıklarını devlete devrederek, uzun yıllar süren başarılı ticarî faaliyetlerinin ardından sahneden çekilmiştir.

Son olarak, Ticarethane, İran'ın ticaretini Rusya ve diğer bazı Avrupa ülkelerine genişleterek, ülkenin tarım ve tarımsal sanayi ürünlerinin ihracatını gerçekleştirmiştir. Ülkede ihtiyaç duyulan sanayi ürünlerinin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ticarî faaliyetlerinin yanı sıra sarraflık ve bankacılık alanındaki girişimleri ile de dikkat çeken şirket, modern İran'da bankacılık sisteminin oluşumuna öncülük etme çabası göstermiş, ancak bu çabaları somut bir bankacılık kurumuna dönüşmemiştir. Ayrıca, devlet kurumlarıyla olan yakın ilişkileri sayesinde, toplanan vergilerin ve ülke içi ve dışı havale işlemlerinde aracılık etmiştir. Tumanyanlar gibi şirketler, ülke içinde sermayenin sanayi yatırımlarına dönüşümünde doğrudan başarılı olamamış olsa da, yabancı şirketlerin garantörü olarak, yabancı sermaye ve teknolojinin ülkeye girişine katkı sağlamıştır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden malî destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abadian, H. (1383). *Buhran-ı Meşrutiyet Der-İran*. Müessesesi-i Mütalaat ve Pejuheşha-i Siyasi.
- Abadian, H. (1394, Mordad 24). Ermenian ve İnkılab-ı Meşrute-i İran. <https://tinyurl.com/2trcdvst>
- Abdullayev, Z.Z. (1356). Tabakat-ı Burjuva ve Karger Der-İran Der-Avail-i Karn-i Bistom. (Çev. H. Edibi). *Name-i Ulum-ı İctimai*, (7), 3-32.
- Adilfer, B. A., & Adinevend, M. (1398). Bender-i Gez ve Faaliyet-i Tüccar-ı İrani Der-Devre-i Kaçar: Eminüzerbha ve Tumanyanha. *Gencine-i Esnad: Sazman-ı Esnad ve Kitabhane-i Milli İran*, (116), 42-72.
- Adinevend, M., & Emleş, P. M. (1396). Vakavi-i Nakş ve Cayigâh-i Kompani-i Beraderan-ı Toumaniantz Der-Vaziyet-i İktisad-i Ticari-i İran Asr-ı Kaçar. *Faslname-i Gencine-i Esnad*, (3), 3-27.
- Curzon, G. N. (1373). *İran ve Kaziye-i İran*, C. 1, (Çev. G. V. Mazenderani). İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî. (Orijinal yayın tarihi 1892).
- D'Allemagne, H. R. (1378). *Ez Horasan ta Bahtiyarî*, C. 1. (Çev. G. Samî). (1. bs.). Neşr-i Tavus. (Orijinal yayın tarihi 1911).
- Entner, L. (1369). *Revabet-i Bazergani-i Rus ve İran 1828-1914*. (Çev. A. Tevekkoli). (1. bs.). Mevkufat-ı Mahmut Afşar Yezdi. (Orijinal yayın tarihi 1965).
- Eşref, A. (1359). *Mevane-i Tarihî-i Rüşt-i Sermayedari Der-İran: Devre-i Kaçar*; (1. bs.). İntişarat-ı Zemine.
- Farsani, S. T. (1384). *Tüccar, Meşrutiyet ve Devlet-i Modern*, (1. bs.). Neşr-i Tarih-i İran.
- Gobineau, J. A. (1383). *Se Sal Der-Asya; Sefername-i Kont de Gobineau*. (Çev. A. Huşeng Mehdevi). (1.bs.). Neşr-i Katre. (Orijinal Yayın Tarihi 1859).
- Gukasyan, H. (1347). Eramene Der-İran. *Ermeğan*, (5-6), 260-266. <https://tinyurl.com/5n8ard9m>
- Hasani, S. R. (1388). Nakş-i Şirketha-yi Ticari İran ve Rusya Der-İktisad-ı Devran-ı Kaçar. *Faslname-i Tarih-i Revabet-i Harici*, (41), 133-146.

- Hasani, S. R. (1392). Pejuheş-i Ber-Cayegah-i Şilat-i Şimal Der-Münasebat-ı İran ve Rusya Der-Asr-ı Kaçar Ba-Tekye Ber-Esnad-ı Arşivi (1828-1953). *Faslname-i Arşiv-i Milli*, (1), 77-104.
- Homa, N. (1371). *Bazerganan Der-Dâd-ü-Sitâd Ba-Bank-ı Şâhî ve Reji-i Tenbaku*, (1. bs.). İntişarat-ı Haveran.
- Homa, N. (1990). *İran Der-Rahyabi-i Ferhengi*, (2. bs.). İntişarat-ı Haveran.
- Homa, N. (2013, Mayıs 3). Ermeniyân-ı İran Der-Sidde-i (Sade-i) Nozdeh. 1-35. <https://tinyurl.com/99392174048>
- Hovhanian, H. D. (1379). *Tarih-i Culfa-i İsfahan*. (Çev. L. Minasyan, M. Musevi Fereydani). (1. bs.). Zenderud. (Orijinal yayın tarihi 1880,1881).
- Huviyan, A. (1384). *Ermenian-ı İran*, (2. bs.). İntişarat-ı Hermes.
- İssawi, C. (1362). *Tarih-i İktisadi-i İran Asr-ı Kacar (1800-1914)*. (Çev. Y. Ajend). (1. bs.). Neşr-i Gusterde. (Orijinal yayın tarihi 1971).
- Kesrevi, A. (1363). *Tarih-i Meşrute-i İran*, C. 1, (16. bs.). Müessesesi-İntişarat-ı Emir Kebir.
- Kuruca, N. (2003). *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti* (Kayıt No. 124935) [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Masaharu, Y. (1373). *Sefername-i Yoshida Masaharu 1880-1881*. (Çev. H. Receptzade). (1.bs.). Astan-ı Kuds Rezevi. (Orijinal yayın tarihi 1991).
- Mumini, B. (1352). *İran Der-Astane-i İnkılab-ı Meşrutiyet*, (6. bs.). İntişarat-ı Şebgir.
- Mustovfi, A. (1388). *Şerh-i Zindigani-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdarî-i Devre-i Kaçariyye*, C. 2, (5. bs.). İntişarat-ı Zevvar.
- Seif, A. (2020). Mevane-i Tarihî Rüşti Münasebat-ı Sermayedari Der-İran. *Nekd-i İktisad-i Siyasi*, 1-41. <https://tinyurl.com/yswk3j68>
- Sepehr, A. A. (1995). *Hatırat-ı Siyasi-i Muverrihuddevle Sepehr*. İçinde A. Sami'i (Ed.). (1. bs.). Neşr-i Namek.

- Sevarçi, M. M. P. (1401). *İktisad-i Seyyadi-i (Mahigiri) Mazenderan Der-Devre-i Kaçar*. Neşr-i Senceş ve Daneş.
- Sheil, M. (1368). *Haturat-ı Lady Sheil*. (Çev. H. Abuturabian). (2. bs.). Neşr-i Nou. (Orijinal yayın tarihi 1973).
- Şahedi, M. (1390). Rekabet-i Bank-ı Şâhenşâhi-i İran Ba-Sarrafan ve Bazerganan-ı İranî Der-Devre-i Kaçar. *Faslname-i Tarih-i Revabet-i Harici*, (46), 129-158.
- Şahedi, M. (1393). Pul, Sarrafi ve Bankdarî Der-İran. İçinde S. Seccadi (Ed.), *Tarih-i Came-i İran*, (C.20, s. 532-597). (1. bs.). Merkez-i Dairetü'l Maarif-i Bozorg-i İslami.
- Şekiba, P. V., & Tebibiyani, M. (1400). Nizam-i Ticari ve Nevgerayi San'ati Der-Tebriz-i Asr-ı Kaçar. *Pejuheşname-i Tarih-i İçtimai ve İktisadi, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi*, (2), 271-295.
- Şemim, A.A. (1387). *İran Der-Devre-i Saltanat-ı Kaçar*. (2. bs.). Neşr-i Behzat.
- Tagızade, H. (1379). *Tarih-i İnkılâb-i Meşrutiyet-i İran*. (1. bs.). İntişarat-ı Firdevs.
- Varahram, G. (1367). *Nizam-i Siyasi ve Sazmanha-yi İçtimai-i İran Der-Asr-ı Kaçar*. (1. bs.). İntişarat-ı Muin.
- Wills, C. J. (1368). *Sefername-i Wills, İran Der-Yek Karn-i Piş*. (Çev. G. Karagözlü), (1. bs.). İkbâl. (Orijinal yayın tarihi 1891).